
ÖDEMELER BİLANÇOSU AŞAMALARI TEORİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Yrd. Doç Dr. Ferit KULA
Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü
kulaf@erciyes.edu.tr

ÖZET

Ekonomik değişkenlerin ülkelerin ekonomik gelişim süreçleri içerisinde doğal bir kanuna bağlı olarak hareket ettikleri inancı oldukça eskidir. Uluslararası iktisat literatüründe bu fikrin en önemli örneklerinden birisi ödemeler bilançosu aşamaları teorisi'dir. Teoriye göre ülkelerin ödemeler bilançoları ekonomik gelişim süreçlerine bağlı olarak farklı aşamalardan oluşan bir sıra içerisinde ilerler. Bu çalışmada ödemeler bilançosu aşamaları teorisinin geçerliliği Türkiye örneğinde sınanmıştır. 1968–2004 dönemi için yapılan istatistiksel analiz, Türkiye'nin ödemeler bilançosunun teoride öngörüldüğü gibi bir süreç izlemediğini göstermiştir.

ABSTRACT

It is believed that the pattern of a country's balance of payments is linked to level of economic development. Balance of payments stages thesis states that the stages occur as the economy moves thorough phases growth. This paper examines the empirical relevance of the balance of payments stages in Turkish case. Runs up and down test show that Turkey balance of payments has not fallowed any regular pattern. Therefore balance o payments stages thesis is not verified with Turkish data (1968-2004).

GİRİŞ

Bir ülkenin cari işlemler bilançosunun uzun dönemdeki gelişiminin belirlenmesi dışa açık makroekonominin en önemli tartışma konularından biridir. Ayrıca finansal serbestleşme politikaları sonucu büyük hacimlere ulaşan uluslararası sermaye hareketleri, ülkelerin sermaye hareketleri bilançolarının modellenmesine olan ilgiyi de arttırmıştır. "Ödemeler bilançosu aşamaları teorisi" (balance of payments stages theory) ülkelerin ödemeler bilançolarındaki dönüşümleri konu alan

en eski yaklaşımlardan biridir. Teoriye göre, uzun dönemde ülkelerin ekonomik gelişim düzeyleri ile ödemeler bilançoları arasında öngörülebilir bir ilişki vardır. Bu ilişki ülkelerin ödemeler bilançolarının ekonomik gelişim süreçlerine bağlı olarak birbirini takip eden farklı aşamalardan oluşan doğal bir sıra takip etmesi sonucunu doğurur. Ülkelerin ödemeler bilançosundaki bu doğal sıralanmaya ekonomik otoritelerin müdahale şansı yoktur. Yani uygulanan iktisat politikaları uzun dönemde hiçbir anlam taşımayacak ve ödemeler bilançosu aşamaları kendi doğal süreci içerisinde ortaya çıkacaktır (Hitiris, 1988). Ödemeler bilançosu aşamaları teorisine göre bu doğal sıralanma kabaca şu şekilde gerçekleşecektir (Samuelson, 1967; Kindleberger, 1968; Fischer ve Frenkel, 1974):

Ülkenin başlangıç konumunda durumu ne borçlu ne de alacaklıdır. Yani ülkenin ödemeler bilançosu dengesi sıfır veya sıfıra yakındır. Ekonomik gelişim sürecine giren bir ülke bu süreç ile birlikte giderek artan bir şekilde sermaye ithalatçısı yani borçlu bir ülke konumuna gelir. Bu aşamadan sonra gelen sermaye, ülkede yatırımları ve geliri arttırmaya başlar. Gelirdeki artışa (ekonomik büyüme) bağlı olarak tasarrufların artması ile birlikte ülke yurt dışına sermaye (başlangıç seviyesindeki ülkelere) ihracına başlayacaktır. Ülkenin gelişim seviyesi arttıkça sermaye ihracatı da artarak ülke alacaklı aşamaya gelecektir.

Samuelson (1967), ABD'nin ödemeler bilançosunun teoride öngörüldüğü gibi bir gelişim süreci gösterdiğini savunmuştur. Ancak ödemeler bilançosu aşamaları teorisini sınamak için yapılan ilk istatistik araştırmalar teorisinin doğruluğuna ilişkin kanıtlara ulaşamamıştır. Örneğin Halevi (1971), 81 ülke için yapmış olduğu analizde uluslararası alanda borç veren (sermaye ihracı yapan) ülkelerin genellikle gelişmiş ülkeler olduğunu gözlemlemiş, ancak ödemeler bilançosu aşamalarının ekonomik gelişim sürecine bağlı olarak düzenli bir gelişim gösterdiğine dair bir kanıtı ulaşamamıştır. Hitiris (1988), 1790–1985 ve

1889–1995 dönemleri için ABD üzerine yapmış olduğu analizlerde ABD ödemeler bilançosunun ülkenin ekonomik gelişmesine bağlı olduğuna dair bir kanıtı ulaşılamamıştır. Literatürde ödemeler bilançosu aşamaları teorisini doğrudan sınamaya dönük araştırmalara pek fazla rastlanmamaktadır. Ancak Branson, Gurrero ve Gunter (1998), Lane ve Milesi-Ferretti (2001), Chinn ve Prasad (2003) ve Razgallah (2004) gibi görece olarak yeni araştırmalar ödemeler bilançosu aşamaları teorisine, cari işlemler bilançosunu ve uluslararası sermaye hareketlerini açıklayan bir model olarak bakmaktadırlar. Yatay kesit analizlerine dayanan bu araştırmalar ülkelerin ekonomik büyümeleri ile ödemeler bilançoları arasında anlamlı bir ilişkinin varlığını göstererek ödemeler bilançosu aşamaları teorisini dolaylı olarak destekleyen sonuçlara ulaşılmıştır.

Bu araştırmanın amacı ödemeler bilançosu aşamaları teorisini Türkiye örneğinde sınamaktır. Araştırmada ilk olarak ödemeler bilançosu aşamaları tanıtılmış ve daha sonrada da teorisinin doğrudan sınanmasına ilişkin bazı hipotezler oluşturulmuştur. Son olarak ise Türkiye için yapılan istatistiksel analiz ve bu analizin sonuçları yer almaktadır.

EKONOMİK GELİŞME VE ÖDEMELER BİLANÇOSU AŞAMALARI

Ödemeler bilançosu aşamaları teorisi ekonomik değişkenlerin doğal bir kalıp izledikleri fikrine dayanmaktadır. Ödemeler bilançosu aşamaları teorisine göre her bir aşama ülkenin ekonomik büyüme süreci içerisinde birbirini düzenli olarak takip eder.

Bir ülke ekonomik gelişme sürecinin başlangıcında sermaye ithalatçısı konumundadır. Bu nedenle ülkenin sermaye bilançosu pozitifdir. Ancak yabancı yatırımcıların sermaye gelirlerini yurtdışına transfer etmeye başlaması sonucu ülkenin cari işlemler bilançosu açık vermeye başlar. Artarak gelen sermaye ile birlikte ülke ekonomisi hızlı bir biçimde büyümeye ve gelişmeye başlar. Ülkenin ekonomik gelişme seviyesi belli bir düzeye ulaştıktan sonra, ülke yurtdışına sermaye ihraç etmeye başlar ve sermaye bilançosu açık verir. Fakat ihraç edilen sermayeden elde edilen gelirlerin yurtiçine transfer edilmeye başlaması ile ülkenin cari işlemler bilançosu fazla vermeye başlar.

Ödemeler bilançosunun seyrinin dört aşamadan oluştuğu kabul edilmiştir. Bu aşamaları “yeni borçlu” (new debtor), “olgun borçlu” (mature debtor), “yeni alacaklı” (new creditor) ve “olgun

alacaklı” (mature creditor) olarak sıralayabiliriz (Samuelson, 1967; Kindleberger, 1968). Tablo 1’de bir ülkenin ödemeler bilançosu hesaplarının teorik olarak geçirdiği dört aşama özetlenmiştir*.

Tablo 1’de gösterilen ödemeler bilançosu aşamalarını ve her bir aşama içerisindeki ülkede gerçekleşen gelişmeleri şu şekilde özetleyebiliriz (Hitiris, 1988: 248):

Ülkede ekonomik gelişme sürecinin ilk aşamalarında yurt içi talep artışı ve buna bağlı olarak da yatırım talebinde artış gözlemlenmektedir. Ülkenin yatırım fonlarına artan talebi sonucunda ise uluslararası borçlanma ortaya çıkmakta ve ülke net borçlu konuma gelmektedir (yeni borçlu ülke). Yabancı sermayenin ülkeye girişi ile ülkede yaşanan dönüşüm süreci ihracatı artırır ve cari işlemler bilançosu fazla vermeye başlar (olgun borçlu ülke). Gelir artışı ve buna bağlı olarak tasarrufların artması yurtiçi sermaye birikimini arttırmakta ve ülkeden yurt dışına doğru sermaye ihracı başlamaktadır. Yani ülke zaman içerisinde net borçlu konumdan net alacaklı konuma gelmektedir (yeni alacaklı ülke). Ekonomik gelişme sürecinin daha ileri aşamalarında ise ülkenin marjinal tasarruf eğiliminde düşüşler ve buna bağlı olarak ödemeler bilançosundaki çeşitli hesaplarda dalgalanmalar ortaya çıkabilir (olgun alacaklı ülke).

HİPOTEZLER VE YÖNTEM

Ödemeler bilançosu aşamaları teorisi bir ülkenin ödemeler bilançosunun ekonomik büyümeye bağlı

olarak düzenli bir kalıp takip ettiğini ileri sürmektedir. Teoride ekonomik büyüme süreci üstü kapalı bir şekilde zamanın bir fonksiyonu olarak kabul edildiğinden, ülkenin ödemeler bilançosunun geçirdiği aşamalar bir zaman dizgesi olarak da kabul edilebilir. Ödemeler bilançosunun bir aşamadan diğerine hareket ise ülkenin başlangıç durumuna göre ekonomik gelişme seviyesine bağlıdır. O halde ödemeler bilançosu aşamaları teorisi ile ilgili olarak test edilebilecek iki temel hipotez vardır (Hitiris, 1988: 248):

—Ülkelerin ödemeler bilançoları zamana bağlı olarak değişen aşamalardan oluşan bir kalıp izler.

—Ülkelerin ödemeler bilançoları ekonomik büyümeye bağlı olarak değişen aşamalardan oluşan bir kalıp izler.

Hitiris (1988)’e göre bu iki hipotezin lehinde bulunabilecek kanıtlar, ödemeler bilançosu aşamaları teorisinin doğruluğu yönünde çok güçlü bir destek sağlayacaktır.

Tablo 1: Ödemeler Bilânçosu Aşamaları

Aşamalar	Cari İşlemler Bilânçosu (CİB)	Yatırım Gelirleri Bilânçosu (YGB)	Sermaye Hareketleri Bilânçosu (SHB)
I. Yeni Borçlu	(-)	(-)	(+)
II. Olgun Borçlu	(+)	(-)	(+)
III. Yeni Alacaklı	(+)	(+)	(-)
IV. Olgun Alacaklı	(-)	(+)	(-)

Araştırmada Türkiye'nin ödemeler bilânçosu aşamaları "yukarı ve aşağı doğru dizilim sayıları sınaması" (test for number of runs up and run down) ile analiz edilecektir. Serilerin rastsallığını sınamak için kullanılan "dizilim sınaması"nın (runs test) bir parçası olan yukarı ve aşağı doğru dizilim sınaması, sayı serisindeki dizilimlerin hesaplanıp bu dizilimlerin sayısının dizideki beklenen dizilim sayısı ile karşılaştırılarak yapılır. Yukarı doğru dizilim, serideki sayıların bir sayıdan diğerine geçişte artarak sıralanmasıdır. Aşağı doğru dizilim ise serideki sayıların bir sayıdan diğerine geçişte azalarak sıralanmasıdır.

Bir seride N tane sayı olduğunu düşünelim. Bu seride en fazla $N - 1$ tane dizilim olabilir. O halde "D" kadar dizilime sahip bir seri için beklenen ortalama değeri ve varyansı sırasıyla şu şekilde yazılabilir:

$$\mu_D = \frac{2N-1}{3} \quad (1)$$

$$\sigma_D^2 = \frac{16N-29}{90} \quad (2)$$

$N > 20$ için "D"nin dağılımı normal dağılıma yaklaşacağından standart normal dağılım sınaması istatistiği şu şekilde yazılabilir:

$$Z_0 = \frac{D - \mu_a}{\sigma_a} \quad (3)$$

1 ve 2 numaralı eşitlikte deki ifadeleri 3 numaralı eşitlikte yerine koyduğumuzda şu sonuca ulaşılır:

$$Z_0 = \frac{D - \left[\frac{2N-1}{3} \right]}{\sqrt{\frac{16N-29}{90}}} \quad (4)$$

Eğer Z_0 -1,96 ile 1,96 ($Z_{\alpha/2}$ ve $\alpha = 0.05$ için) arasında ise H_0 hipotezi yani dizilimlerin rastsal olduğu kabul edilecektir. Aksi takdirde dizilimlerin rastsal olmadığı yani H_1 hipotezi kabul edilecektir. Dizilimin rastsal olmaması seriyi etkileyen bir faktörün olduğunu ve bu faktörün seriyi düzenli bir hale getirdiği anlamına gelmektedir. Serinin rastsal olmaması durumunda Z_0 değeri için normal dağılım tablosundan hesaplanan P sol kuyruk değerinin ($P \leq$) istatistiksel olarak anlamlı olması serinin küme (cluster) biçiminde, Z_0 değeri için normal dağılım tablosundan hesaplanan P sağ kuyruk değerinin ($P \geq$) istatistiksel olarak anlamlı olması ise serinin karışım (mixture) olduğunu gösterecektir.

Ödemeler bilânçosu aşamaları teorisi ödemeler bilânçosundaki aşamaların düzenli bir dizilim içerdiğini yani rastsal olmadığını ileri sürmektedir. O halde Türkiye'nin ödemeler bilânçosu rakamlarından oluşan serilere yukarı ve aşağı doğru dizilim sayıları testi uyguladığımızda serilerdeki dizilimlerin rastsal olması, Türkiye ekonomisi için ödemeler bilânçosu aşamaları teorisinin geçerli olmadığını gösteren bir kanıt olacaktır. Aksi durumda bilânço değerlerinde ortaya çıkacak bir küme biçimi, teorisinin öngördüğü gibi Türkiye'nin ödemeler bilânçosunun düzenli bir kalıp izlediği hipotezini destekleyecektir.

TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Bu bölümde ödemeler bilânçosu aşamaları teorisinin Türkiye örneğinde geçerliliği sınanacaktır. Uygulama için 1968–2004 dönemi seçilmiştir**. Türkiye'nin ödemeler bilânçosunun 1968–2004 dönemi verilerinden dört seri oluşturulmuştur:

—CİB(1): 1968–2004 yılları arasında cari işlemler bilânçosu verilerinin yıllar itibarıyla sıralanmasıyla elde edilmiştir.

—CİB(2): 1968–2004 yılları arasındaki kişi başına gayri safi yurt içi hasıla değerleri küçükten büyüğe doğru sıralanmış ve cari işlemler bilançosu verilerinin bu sıralamaya göre yeniden düzenlenmesi ile elde edilmiştir.

—SHB(1): 1968–2004 yılları arasında sermaye hareketleri bilançosu verilerinin yıllar itibarıyla sıralanmasıyla elde edilmiştir.

—SHB(2): 1968–2004 yılları arasındaki kişi başına gayri safi yurt içi hasıla değerleri küçükten büyüğe doğru sıralanmış ve sermaye hareketleri bilançosu verilerinin bu sıralamaya göre yeniden düzenlenmesi ile elde edilmiştir.

Tablo 2’de dört seri için elde edilen yukarı ve aşağı doğru dizilim sayıları testi sonuçları görülmektedir.

Tablo 2’de de görüldüğü gibi sınamaya sonuçları 1968–2004 döneminde Türkiye’nin hem cari işlemler bilançosu hem de sermaye hareketleri bilançosundaki (CİB(1) ve SHB(1) serileri) dizilimlerin yıllar itibarıyla düzenli olmadığını göstermektedir. Aynı dönem için kişi başına gelir düzeyine göre oluşturulmuş seriler (CİB(2) ve SHB(2) serileri) için elde edilen sınamaya sonuçları bu serilerin de rastsal dizilimlere sahip olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Türkiye’nin ödemeler bilançosunun 1968–2004 döneminde ödemeler bilançosu aşamaları teorisinin öngördüğü gibi düzenli bir kalıp izlemediği sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 2: Yukarı ve Aşağı Doğru Dizilim Sınaması Sonuçları

CİB(1)	CİB(2)	SHB(1)	SHB(2)
μ_D :24,33	μ_D :24,33	μ_D :24,33	μ_D :24,33
D :18	D :22	D :21	D :21
$p \geq 0,947$	$p \geq 0,824$	$p \geq 0,908$	$p \geq 0,908$
$p \leq 0,053$	$p \leq 0,176$	$p \leq 0,092$	$p \leq 0,092$
N :36	N :36	N :36	N :36
H_0 :Kabul	H_0 :Kabul	H_0 :Kabul	H_0 :Kabul
H_1 :Ret	H_1 :Ret	H_1 :Ret	H_1 :Ret
Rastsal	Rastsal	Rastsal	Rastsal

SONUÇ

Ödemeler bilançosu aşamaları teorisi ülkelerin ödemeler bilançolarının göre ardı ardına gelen aşamalardan oluşan bir süreç olduğunu ileri sürmektedir. Yine teoriye göre ödemeler bilançosu aşamaları doğal bir kanun olduğundan, ekonomiye yapılacak müdahaleler uzun dönemde süreci etkilemeyecek ve ödemeler bilançosu kendi süreci içinde ilerlemeye devam edecektir.

Bu çalışmada ödemeler bilançosu aşamaları teorisi Türkiye örneğinde yukarı ve aşağı doğru dizilim sayıları sınaması yardımıyla incelenmiştir. Yukarı ve aşağı doğru dizilim sayıları sınaması sonuçları 1968–2004 döneminde Türkiye’nin hem cari işlemler bilançosunun hem de sermaye hareketleri bilançosunun zamana bağlı olarak düzenli bir sıralanma eğilimi göstermediğini ortaya koymuştur.

NOTLAR

* *Literatürde ödemeler bilançosu aşamaları modelinin cari işlemler, sermaye ve yatırım gelirleri bilançolarının birleşimlerine göre elde edilmiş farklı sayıda aşamaya sahip versiyonları bulunmaktadır. Altı aşamalı versiyonu için Kindleberger (1968), Kindleberger (1969), Hitiris (1988), beş aşamalı versiyonu için Razgallah (2004), üç aşamalı versiyonu için Romans ve Warren (1990)’e başvurulabilir.*

** *Uygulamada kullanılan veriler TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sistemi’nden (<http://tcmbf40.tcmb.gov.tr/cbt.html>) elde edilmiştir.*

KAYNAKÇA

BRANSON W. H., I. GUERRERO and B. H. GUNTER (1998): “Patterns of Development, 1970–1994”, World Bank Institute, Working Paper.

- CHINN, M.D. and E. S. PRASAD (2003): "Medium-Term Determinants of Current Accounts in Industrial and Developing Countries. An Empirical Exploration", *Journal of International Economics*, Vol. 59, pp: 47-76.
- FISCHER, S. and J. A. FRENKEL, (1974): "Economic Growth and Stages of the Balance of Payments", in Horwich, G. and Samuelson P. A. (Eds), *Trade, Stability and Macroeconomics*, Academic Pres, New York.
- FREUND, J. E. (2002): *Matematiksel İstatistik*, (Çev: Ü. Şenesen), Literatür Yayınları, İstanbul.
- HALEVI, N. (1971): "An Empirical Test of the "Balance of Payments Stage" Hypothesis", *Journal of International Economics*, Vol.1, pp: 103–117.
- HITIRIS, T. (1988): "U.S. Balance-of-Payments Stages 1790-1985: A Statistical Investigation", *The International Trade Journal*, Vol. 2, No.3, pp: 247-262.
- KINDLEBERGER, C. P. (1968): *International Economics*, (4th Ed.) Homewood, Irwin.
- KINDLEBERGER, C. P. (1969): "Measuring Equilibrium in the Balance of Payments", *Journal of Political Economy*, Vol. 77, No. 6, pp: 873-891.
- LANE P. R. and G. MİLESİ-FERRETTİ (2001): "Long-Term Capital Movements", NBER Working Paper, No: 8366.
- MEIER, G. M. (1964): *Leading Issues in Development Economics*, Oxford University Press, New York.
- NEWBOLD, P. (2000): *İşletme ve İktisat için İstatistik*, (Çev: Ümit Şenesen), Literatür Yayınları, İstanbul.
- RAZGALLAH, B. (2004): "The Balance of Payments Stages Hypothesis: A Reappraisal", *Economic, Econometric and Cross-Disciplinary Aspects of European Union Enlargement Conference*, European University Institute (Florence), May 13th - 15th, 2004.
- ROMANS, J. T. and S. A. WARREN (1990): "A Balance of Payments Analysis of the Latin American Debt Crisis", *Review of Income and Wealth*, Series. 36, No. 2, June, pp: 207-213.
- SAMUELSON, P. A. (1967): *Economics*, McGraw-Hill, New York.